

**EKSTRADITSIYA ORQALI TRANSMILLIY JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHNING
SAMARADORLIGI**

Fattoyeva Ra'no Hamid qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Xalqaro tijorat huquqi” yo‘nalishi magistranti
E-mail: ranofattoyeva@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada ekstraditsiya instituti transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashda tutgan o‘rni va uning samaradorligi tahlil qilinadi. Maqolada ekstraditsiya mexanizmining huquqiy asoslari, xalqaro shartnomalar tizimi, amaliyotdagi muammolar va ularning yechim yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ekstraditsiya orqali transmilliy jinoyatchilikning oldini olishda xalqaro hamkorlikning ahamiyati baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ikki va ko‘p tomonlama shartnomalar asosida amalga oshirilayotgan ekstraditsiya jarayonlari transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda, ammo mavjud huquqiy to‘siqlar uning samaradorligini cheklab qo‘ymoqda.

Kalit so‘zlar: ekstraditsiya, transmilliy jinoyatchilik, xalqaro huquq, jinoiy hamkorlik, huquqiy yordam shartnomalari, jinoiy ta‘qib, suveren immuniteti.

Globalashuv jarayonlari va chegaralararo aloqalarning kuchayishi bilan birga transmilliy jinoyatchilik ham yangi ko‘rinishlar kasb etmoqda. Terrorchilik, giyohvandlik moddalarini noqonuniy tarqatish, inson savdosi, kiberjinoyatchilik va moliyaviy jinoiy faoliyat bugungi kunda dunyo hamjamiyatining eng dolzarb muammolaridan biriga aylangan. Bunday sharoitda biror davlat o‘z kuchlari bilan bu tahdidlarga qarshi samarali kurasha olmaydi — xalqaro hamkorlik zaruriy sharti bo‘lib qoladi.

Ekstraditsiya — jinoyat sodir etgan yoki jinoyatda gumon qilingan shaxsni uni ta‘qib qilayotgan davlatga topshirish jarayoni — transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashning asosiy vositalaridan biri sanaladi. O‘zbekiston Respublikasi ham ushbu sohada bir qator xalqaro shartnomalar imzolagan bo‘lib, bu borada yanada samarali mexanizmlarni ishlab chiqish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ushbu tadqiqotning maqsadi ekstraditsiya institutining transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashda samaradorligini huquqiy va amaliy jihatdan tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va yechim yo‘llarini taklif etishdan iborat.

Ekstraditsiya instituti xalqaro huquqning qadimiy va muhim tarmog‘i sifatida shakllangan. Uning huquqiy asosini ikki tomonlama shartnomalar (bilateral treaties), ko‘p tomonlama konvensiyalar va milliy qonunchilik normalari tashkil etadi. Bugungi kunda BMT ning 1988-yilgi Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarni g‘ayriqonuniy ravishda muomalaga kiritishga qarshi kurash to‘g‘risidagi konvensiyasi, 2000-yilgi Palermo konvensiyasi (Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi BMT konvensiyasi) va 2003-yilgi Korrupsiyaga qarshi BMT konvensiyasi ekstraditsiyani tartibga soluvchi asosiy xalqaro hujjatlar hisoblanadi.

Ekstraditsiya ikki asosiy tamoyilga asoslanadi: birinchisi — “aut dedere aut judicare” (topshir yoki sudga tort) tamoyili bo‘lib, davlatlarni jinoyatchi uchun mas‘uliyat yuklovchi mexanizm sifatida ishlab chiqilgan. Ikkinchisi — ikki tomonlama jinoiylik (double criminality) tamoyili bo‘lib, unga ko‘ra, ekstraditsiya faqat ikkala davlatda ham jinoiy javobgarlik belgilangan qilmishlar uchun amalga oshiriladi.

Shuni ham aytib o‘tish joizki, ekstraditsiya o‘ziga xos ogohlantiruvchi (deterrent) ta‘sirga ega. Jinoyatchi o‘zga davlatga qochib ulgursa-da, xalqaro qidiruv va ekstraditsiya tizimi tufayli javobgarlikdan butunlay qutulib qola olmasligini anglashi — uni yangi qonunbuzarlikdan tiyib turuvchi omilga aylanishi mumkin.

Plachta bu masalaga to'xtalar ekan, aut dedere tamoyilini izchil tatbiq etish orqali davlatlar o'rtasida jinoyatchilarni boshpana berib yashirishga yo'l qo'ymaydigan huquqiy maydon vujudga kelishini ta'kidlaydi[1]. Bundan tashqari, mintaqaviy tezlashtirilgan tartiblar ham yuqori natija bergan. Yevropa hibsga olish orderi bunga ravshan misol bo'la oladi: ushbu vosita amaliyotga kiritilgach, Yevropa Ittifoqi ichida ekstraditsiya muddati o'rtacha 9 oydan 40 kungacha qisqargan, yillik topshirishlar soni esa bir necha barobar ortgan[2].

O'zbekiston Respublikasi MDH a'zo davlatlari, shuningdek boshqa bir qator davlatlar bilan jinoiy ishlarda o'zaro huquqiy yordam to'g'risida ikki tomonlama shartnomalar imzolagan. Shu bilan birga, 1993-yilgi Minsk Konvensiyasi va 2002-yilgi Kishinyov (Chisinau) Konvensiyasidan foydalanadi. Ushbu ikki konvensiya va ularga tegishli protokollar O'zbekistonning ekstraditsiya amaliyotida asosiy o'rin egallaydi.

Ekstraditsiyaning samaradorligini baholashda bir qator mezonlarga murojaat qilish lozim: so'rov yuborilganidan so'ng javob olish muddati, so'rovlarning qondirilish foizi, topshirilgan shaxslarning sudga tortilish ko'rsatkichi va pirovard mahkumlik darajasi. Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, ikki tomonlama shartnoma mavjud bo'lgan davlatlar o'rtasida ekstraditsiya jarayonlari sezilarli darajada tezroq va samaraliroq kechadi.

Interpolning ma'lumotlariga ko'ra[3], so'nggi o'n yil ichida transmilliy jinoyatchilik bilan bog'liq ekstraditsiya so'rovlari soni sezilarli darajada oshgan. Ayniqsa, terrorchilik, narkotrafik va kiberjinoyatchilik sohasida xalqaro hamkorlik faollashgan. Biroq ba'zi hollarda siyosiy motivlar, fuqarolikni topshirmaslik qoidasi yoki insonparvarlik asoslari ekstraditsiya jarayonini sekinlashtirishi yoki butunlay to'sib qo'yishi mumkin.

Markaziy Osiyo mintaqasida, xususan O'zbekistonda, ekstraditsiya amaliyoti asosan MDH davlatlari doirasida faolroq kechmoqda. Buning sababi umumiy huquqiy meros, o'xshash qonunchilik tizimi va yaqin hamkorlik munosabatlaridir. G'arb davlatlari bilan esa ekstraditsiya munosabatlarida insonparvarlik va siyosiy boshpana masalalari tez-tez nizolarga sabab bo'ladi.

Ekstraditsiya tizimida bir qator tizimli muammolar mavjud. Birinchi muammo — shartnoma tarmog'ining yetarli darajada keng emasligidir. Ko'plab davlatlar o'rtasida hali ikki tomonlama shartnomalar imzolangan emas, bu esa jinoyatchilar uchun "boshpana" davlatlar paydo bo'lishiga olib keladi. Ikkinchi muammo — fuqarolikni topshirmaslik tamoyili. Bir qator davlatlar o'z fuqarolarini chet el davlatlariga topshirmaydi, bu esa jinoiy mas'uliyatdan qochishning o'ziga xos yo'liga aylanib qolmoqda.

Uchinchi muammo — siyosiy jinoyat istisno qoidasi. Ba'zi davlatlar siyosiy xarakter kasb etgan qilmishlar bo'yicha ekstraditsiyani rad etadi, ammo "siyosiy jinoyat" tushunchasining aniq mezonlari yo'qligi suiste'molga olib keladi. To'rtinchi muammo — insonparvarlik asosida rad etishdir: shaxs topshirilganidan keyin qiynoq ko'rishi yoki adolatsiz sudlanishi ehtimoli bo'lsa, ko'plab davlatlar ekstraditsiyani amalga oshirmaydi.

Ushbu muammolarning yechimlari sifatida quyidagilarni taklif etish mumkin: ko'p tomonlama shartnomalar tarmog'ini kengaytirish; "siyosiy jinoyat" tushunchasini xalqaro miqyosda aniq belgilash; fuqarolarni topshirmaslik o'rniga "sudga tortish majburiyati" prinsipini kuchaytirish va raqamli ma'lumotlar almashish tizimlarini takomillashtirish orqali so'rov jarayonini tezlashtirish.

Aytish mumkinki, ekstraditsiya instituti transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashda muhim va samarali vosita bo'lib qolaveradi. Biroq uning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun bir qator huquqiy, siyosiy va texnik to'siqlarni bartaraf etish zarur. Xalqaro shartnomalar tarmog'ini kengaytirish, qonunchilikni unifikatsiya qilish, davlatlararo ishonchni mustahkamlash va texnologik hamkorlikni rivojlantirish — bular ekstraditsiya tizimini takomillashtirish yo'lidagi asosiy ustuvorliklardir.

O‘zbekiston uchun esa mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish, davlatlar bilan ikki tomonlama shartnomalar imzolash va milliy ekstraditsiya qonunchiligini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish dolzarb vazifalar sifatida ko‘zga tashlanadi. Transmilliy jinoyatchilikning oldini olishda ekstraditsiya institutini yanada takomillashtirish nafaqat huquqiy tartib-qoidalar masalasi, balki xalqaro xavfsizlikning muhim garovi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Plachta, M. "Aut Dedere Aut Judicare: An Overview of Modes of Implementation and Approaches". Maastricht Journal of European and Comparative Law. Vol. 6, No. 4, 1999. B. 331–334.
2. UNODC. Manual on Mutual Legal Assistance and Extradition. New York: United Nations, 2012. B. 48–51.
3. Interpol. Annual Report on International Police Cooperation and Extradition / Interpol General Secretariat. — Lyon : Interpol, 2022. — 96 p.